

УДК 94(477=112.2)«1863/1914»:274
DOI: 10.20535/2307-5244.56.2023.288766

Г. М. Надтока

ORCID: 0000-0002-6479-5469

Київський університет імені Бориса Грінченка

І. С. Тарнавський

ORCID: 0000-0002-5828-286X

*Національний технічний університет України «Київський
політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

І. В. Горпинченко

ORCID: 0000-0003-2223-5559

Київський університет імені Бориса Грінченка

H. Nadтока

Borys Grinchenko Kyiv University

I. Tarnavskyy

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

I. Horpynchenko

Borys Grinchenko Kyiv University

НІМЦІ-ПРОТЕСТАНТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ХАРАКТЕР ТА ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ Й КОНФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ (1863–1914 рр.)

*Protestant German Colonists in Ukrainian Lands within
the Russian Empire: the Nature and Peculiarities of Social
and Confessional Adaptation (1863–1914)*

З урахуванням розмаїття поглядів на досліджувану тему, спираючись на значний джерельний матеріал, автори статті обстоюють думку, згідно з якою німецькі протестантські колонії успішно вживлювалися в загалом чужорідний соціальний і конфесійний простір в Україні, незважаючи на статус «терпимої» конфесії й завдяки здебільшого лояльному ставленню до суспільного устрою, державних владних інституцій та етноконфесійного оточення. Постановка і «вирішення» «німецького питання» російським урядом на початку Першої світової війни засобом депортації німців з України на північ та схід імперії тлумачаться як псевдобезпекові й політично вмотивовані.

Ключові слова: Україна, німець-колоніст, адаптація, демографія, освіта, національна ідентичність, конфесія, протестантизм, лютеранин, національна політика Росії.

In this article, the authors examine the social and religious adaptation of German Protestant colonies in Ukrainian lands under the Russian Empire from 1863 to 1914, relying heavily on diverse source materials to underscore their arguments.

It is argued that these colonies managed to assimilate successfully in the predominantly foreign social and denominational environment in Ukraine. This success is attributed to their «tolerant» denominational status and a generally loyal attitude towards the established social system, state power structures, and the ethno-denominational setup. The authors critically view the Russian government's decision at the beginning of the World War to deport Germans from Ukraine to the northern and eastern parts of the empire as actions driven by pseudo-security and political motivations rather than genuine concerns.

The analysis divides the evolutionary trajectory of German colonization and the respective adaptation process into three stages: a phase of comprehensive encouragement of colonization leading to its pinnacle (1863 — late 1880's), a period of moderating the expansion of German civilizational influence (late 1880's — 1907), and a stage characterized by restrictions and forced regulation of life in the German colonies (1907–1914).

Highlighting the aspects of social adaptation, the authors point out the creation of mono-ethnic, somewhat isolated communal-farm settlements and prioritize the growth of agriculture. The steady functioning of German primary schools, the preservation of native language in church activities and local administration, and a relationship marked by mutual distance yet reciprocal loyalty with the mainly Ukrainian local population, were distinctive features of this adaptation.

In terms of religious adaptation, the German colonies tended to self-isolate within their religious communities, refrained from active proselytism, and fostered a familiar environment through support to local Shtundist-Baptist communities, marking the inception of Ukrainian Protestantism.

Keywords: Ukraine, German colonist, adaptation, demography, education, national identity, denomination, Protestantism, Lutheran, Russia's national policy.

Актуальність дослідження зумовлена потребою сформувати цілісну, як світську, так і конфесійну картину життя німців на українських землях у складі Російської імперії. На зламі XVIII–XIX ст. Україна отримала нове після римо-католицького — протестантське щеплення західно-європейської культури. Але, на відміну від римо-католицизму, обтяженого тогочасними авторитарними рисами, в основі віросповідної культури протестантизму лежав постулат індивідуальної й колективної свободи. Прагматизм, притаманний цій християнській релігії та ідеології, відповідав запитам модерної епохи, яка, за визначенням Макса Вебера, була пронизана «духом капіталізму» (Вебер, М. 1994, с. 46).

З огляду на цю систему уявлень, зовсім не випадково, що наймасовішим і спершу майже монопольним носієм «старого» класичного протестантизму в Україні з кінця XVIII до початку XX ст. стали німецькі колоністи. Не в останню чергу, такій міграційній політиці сприяла й та обставина, що тогочасна політична верхівка Російської імперії була значно германізована, хоч за статусом і традицією сповідувала православ'я.

Основними ареалами осідання німецьких колоністів в Україні стали її південні й правобережні, переважно волинські землі. З огляду на схожість регіональних процесів, саме соціальний та етноконфесійний напрями студіювання дають змогу, зокрема, поглибити розуміння способів вживлювати німців в український господарський та культурний простір і засвідчують специфіку вияву ментальності німців в іноцивілізаційному середовищі. В першу чергу це стосується соціального устрою, системи освіти, віросповідних, інших національних традицій, оскільки вони визначально забезпечували збереження національної й цивілізаційної ідентичності колоністів.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1863–1914 рр., тобто період найвищого піднесення німецького колонізаційного руху на українських землях у складі Російської імперії, перерваного Першою світовою війною. Початкова дата зумовлена польським повстанням та трансформацією імперської національної політики в його результаті.

Мета: на основі комплексного аналізу джерел та наукової літератури реконструювати характерні риси життя німців-протестантів на українських землях у складі Російської імперії, які засвідчували рівень їх соціальної та конфесійної адаптації.

Методологічна основа дослідження. Спираючись на принципи об'єктивності, історизму, ідеологічної незаангажованості, автори реалізують концепцію методологічного синтезу, тобто логічного поєднання інструментальних здобутків відомих наукових шкіл. Задіяно зокрема: цивілізаційний підхід, що дає змогу встановити рівень цивілізаційної спорідненості народів у процесі їх комунікації; ментальний підхід, що потребує зосередження дослідника на виявленні властивих народам світоглядних та психологічних рис; антропологічний підхід, що посприяв відтворенню ролі людського чинника в соціальній адаптації німецького етносу. В роботі задіяні загальнонаукові та історичні методи.

Історіографія проблеми. Загалом масштабна й багата за наслідками німецька колонізація в Україні стала предметом дослідження цілої плеяди науковців. Наукові студії були започатковані ще в другій половині XIX ст. і мали наслідком формування своєрідних національних шкіл. Найпомітнішими серед них є, зокрема, німецька, російська та українська школи.

Власне німецька школа виростала з опорою на дослідження А. Клауса (Клаус, А. 1869), якому вдалося сфокусувати увагу не тільки на світських,

але й на конфесійних аспектах життя німецьких колоній в Україні, довши події до кінця 1860-х рр. Сучасні німецькі дослідники загалом продовжують цю традицію. Дедалі більше акцентуючи на проблемі культурного взаємобміну колоністів з місцевим населенням, німецькі науковці оперують поняттями «російські німці», «німці царської імперії» тощо (Eisfeld, A. 1992; Fleischhauer, I. 1986). При цьому залишається в тіні специфіка саме українсько-німецьких взаємин, а надто їх ментальна своєрідність. Разом з тим на загальному історіографічному тлі німецькі наукові пошуки вирізняються інтересом до релігійного, головню протестантського сегменту життєдіяльності колоністів на українських землях (Schmidt, H. 1992 та ін.).

Започаткована в 1870–1880-х рр. російська історіографія (Воронин, А. 1873 та ін.) так само висвітлювала тему німецьких поселень в Україні, сприймаючи цей ареал як Південно-Західний край Росії. Відтак зазнавали уніфікації своєрідні риси німецьких колоній у різних регіонах імперії. Тематичний спектр досліджень при цьому залишався широким. Реконструювалась організація життя колоністів, їх соціально-економічний устрій, система освіти тощо. Серед дорадянських відзначаються праці А. Велицина, Г. Писаревського, А. Реннікова (Велицын, А. 1893; Писаревский, Г. 1909; Ренников, А. 1916). За радянської доби до історії німецьких колоній, зокрема їх общинного життя зверталися В. Кабузан, Л. Малиновський (Кабузан, В. 1989; Малиновский, Л. 1990) та ін. До сучасних дослідників проблеми долучився І. Агасієв з ґрунтовним дослідженням з історії німців Волині¹. Необхідно додати, що в контексті соціальної історії Російської імперії важливі статистичні узагальнення щодо німців-колоністів запропонував Б. Миронов (Миронов, Б. 2000). Ідеться, зокрема, про динаміку їх кількості, конфесійну належність та ін.

Поступово насичується українська історіографія проблеми. У дорадянську епоху вона представлена, зокрема, інформативно-статистичним дослідженням А. Забеліна (Забелин, А. 1887), а в українській діаспорі — оглядовою працею «Німці в Україні» (Камянецький, М. 1940). З відновленням державності в Україні тема національних меншин, у т. ч. німців на вітчизняних теренах набула нової актуалізації.

Головним науковим здобутком українських істориків на зламі ХХ–ХХІ ст. стали фундаментальні праці А. Кудряченка, І. Кулініча й В. Хохлачова (Кудряченко, А. & Кулинич, І. & Хохлачов, В. 1995) та М. Костюка (Костюк, М. 2003). Новаторство М. Костюка проявилось, зокрема, у його зверненні до проблематики та методології мікроісторії, історії повсякдення. Серед успішних наукових пошуків важливе місце посідають історико-джерелознавча праця І. Басенка² (Басенко, І. 2020), а також статті з однойменною

¹ Агасієв І. Немецкие колонии в Вольнской губернии (конец XVIII — начало XX в.): Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. Красноярск, 1999.

² Басенко, І. Образ німців на матеріалах щоденної українсько- та російськомовної преси Києва (січень 1914 — грудень 1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2020.

назвою «Німці в Україні» за авторства В. Сергійчука, Б. Чирка, Н. Кривець (Сергійчук, В. 1993; Чирко, Б. 1997; Кривець, Н. 2010) та інші.

Наповнення конфесійного сегменту історії німецьких колоністів в Україні має місце в окремому параграфі названої монографії М. Костюка (Костюк, М. 2003), а також в «Нарисах з історії українського протестантизму» В. Заславського (Заславський, В. 2017), в дослідженні «Баптисти Волинської губернії та Російська імперія». Г. Павлюк (Павлюк, Г. 2010), у докторській дисертації В. Любашенко «Протестантизм в Україні: генеза, структура, місце у соціокультурних процесах»¹.

З огляду на тлумачення історичного значення німецької колонізації у Російській імперії і, зокрема в Україні, загальну історіографію можна поділити на два *концептуальних* підходи. Перший характеризується позитивною оцінкою колонізації як прикладу взаємопродуктивного міжцивілізаційного обміну в його господарському, культурному та конфесійному вимірах (Клаус, А. 1869; Писаревский, Г. 1909; Кудряченко, А. & Кулинич, І. & Хохлачов, В. 1995; Костюк, М. 2003) та ін. Відповідно до другого підходу, створення німецьких колоній в Російській імперії тлумачиться як форма експансії, захоплення німцями російських земель, як спосіб витіснення православної культури та православних традицій, насадження протестантизму та сектанства (Велицын, А. 1893; Ренников, А. 1916) та ін.

Загалом ідея ментального протиставлення росіян і німців є характерною і для російської науково-публіцистичної літератури. До прикладу, філософ історії М. Бердяєв вбачав несумісність замішаного на православ'ї російського догматизму, ірраціоналізму й організаційного безладу, — з одного боку, та німецького критицизму, раціоналізму й вічного прагнення «створювати світ із себе, зі свого духа, волі і чуття». Всі ці риси й характеризують філософію протестантизму, яку М. Бердяєв назвав «релігією германізму» (Бердяєв, Н. 1990, с. 145–146, 149–151).

Окрім месіанських, не вбачав спільних ментальних рис у німців та росіян один із тогочасних фундаторів російської національної ідеї Ф. Достоєвський. Звинувачуючи німців у «безмежній зверхності щодо росіян», «гордості і самовдоволенні» він визнавав, що порівняно з Європою, росіяни «майже як на місяці сидять» (Достоевский, Ф. 1975, с. 59). Ф. Достоєвський вважав, що у своєму світобаченні росіяни парадоксально поєднували так звану «загальнолюдськість» та «грубість», «подвиг самопожертвування» (Достоевский, Ф. 1975, с. 68) і цілковите «звірство» та «неподобство» (Достоевский, Ф. 1975, с. 39, 59). Ми, — писав Достоєвський, — не любимо німців сердечно, хоча розумом готові їх поважати (Достоевский, Ф. 1975, с. 95).

¹ Любашенко В. Протестантизм в Україні: генеза, структура, місце у соціокультурних процесах: автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.11. Київ, 1998.

Зовсім інше ставлення до німців висловлювала тогочасна українська літературна еліта. Типовим, зокрема, було сприйняття німців у творах Івана Франка. Відкидаючи поширену на той час думку про німців як «філістерів» (неосвічених обивателів), письменник вважав, що вони живуть за протестантським віросповідним постулатом «виправдання вірою» (Франко, І. 1902, с. 153–156), національно згуртовані, шанують та оберігають свою культуру і мову (Франко, І. 1904, с. 144–172). Щодо українців, то їхню більшу наближеність до німецької ментальності автор знаходив у несприйнятті «пустого теоретизування й самозахоплення», характерної для росіян сліпої віри у «всесильність самодержавства» і «взірцевий» російський порядок. «Українця, — писав І. Франко, — завжди оберігала його іронічна вдача» (Франко, І. 1904, с. 144–145, 172).

Образ середньостатистичного німця представлено й у художньому творі (драмі) українського письменника І. Карпенка-Карого «Хазяїн» (Карпенко-Карий, І. 2006), в якій вівчар Куртц справляє враження «порядної і відповідальної людини», прагматика з характерним для німців поважним ставленням до роботодавця. Хоча небажання Куртца опікуватися культурою українського мовлення подається як предмет авторської іронії.

Проте, попри розмаїття наукової, публіцистичної й художньої літератури, присвяченої німецькій колонізації в Україні, подальших досліджень потребує проблема соціальної й конфесійної адаптації колоністів, включаючи особливості їх життєвого устрою, взаємини з владними інституціями та з українським селянським світом навколо.

Основний зміст. Під соціальною та конфесійною адаптацією у нашому випадку мається на увазі мирне вкорінення етнічної групи в територіальний, економічний, соціокультурний та конфесійний простори чужої країни.

Початкова фаза німецької колонізації в Україні, що тривала з початку 1760-х до 1860-х рр., характеризувалася уповільненими темпами і незначними масштабами, однак саме тоді було сформовано базове правове підґрунтя для подальшого масового німецького заселення українських земель у складі Російської імперії.

Беручи за основу критерій ставлення до колонізації з боку імперської влади, історію заселення та вживлення німецьких колоністів в український соціальний ґрунт з 1863 р. до 1914 р. можна розділити на кілька етапів. Перший із них охоплює близько двох десятиліть (з 1863 р. до кінця 1880-х рр.) і характеризується політикою урядового сприяння німецькій колонізації. Зазначена тенденція була продовженням її попередньої, де-факто столітньої історії з часу імператорського указу 1763 р.¹

¹ Маніфест імператрици Катерини II «О дозволенні всем иностранцам, въезжающим в Россию, селиться в разных губерниях по их выбору, их правах и льготах», 1763 г., 22 июля. История российских немцев в документах (1763–1992 гг.) / Составители: В. А. Ауман, В. Г. Чеботарева. М.: МИГУП, 1993. С. 313–316.

Політику державного протекціонізму щодо німецьких колоній владні кола Росії пов'язували з надією на ослаблення в країні революційних польських, тому числі римсько-католицьких впливів. Тому, накладаючись на сприятливу соціально-економічну кон'юнктуру (скасування кріпацтва, розселення, збільшення кількості дешевої найманої сили, зростання площі вільних земель), ця політика спричинила масштабну імміграцію німецьких колоністів в Україну. З 1861 р. до 1884 р. німців на Волині побільшало з 13812 осіб до 120400 осіб¹, тобто більше, ніж у 9 разів. На Півдні України територіальна зосередженість німців була також високою. Так, 1851 р. тільки в Херсонській губ. проживало близько 40 тис. осіб, об'єднаних в 250 колоній (Кривець, Н. 2010). Для порівняння: там було зареєстровано тоді 30 тис. росіян і 704 тис. українців (Шмидт, А. 1863, с. 465). В іншому Південно-Східному регіоні — на Катеринославщині — 1857 р. налічувалося 22355 колоністів (Кабузан, В. 1989, с. 249). А всього на Півдні України проживало тоді понад 65 тис. німців.

Відносно висока регіональна концентрація німецьких поселень на Волині та Півдні України формувала *сприятливі передумови для соціальної згуртованості новоприбулих колоністів*. Цьому відповідала й ментально обумовлена *демографічна модель* їх соціальної й конфесійної організації — община (колонія), яка у більшості випадків була сільською й розбудовувалась як винятково моноетнічна та моноконфесійна. Уряд цілком влаштувала та обставина, що понад 90% німецьких колоністів були протестантами, а 96% із них — лютеранами (Костюк, М. 2003, с. 200), оскільки свою політичну лояльність вони підтвердили фактом неучасті в обох польських повстаннях (1830, 1863 рр.). Ба більше, в Царстві Польському залишалися сильними антинімецькі настрої. Резонансними стали, зокрема, події, пов'язані з убивством повстанцями у березні 1864 р. німця Августа Бранна та масовий відтік звідти німецьких колоністів, у тому числі католиків, на українські землі².

Значущим адаптаційним чинником на цьому етапі залишалось *самоуправління колоній*, рішення в яких ухвалювалися з повним урахуванням громадської думки. Цьому не надто заважало підпорядкування об'єднаних в округи колоній органам центральної влади, зокрема Міністерству внутрішніх справ та губернаторам в сегменті державного управління, Генеральній консисторії, що діяла у Санкт-Петербурзі, та Синоду — в сегменті церковному. Генералсуперінтендантам та суперінтендантам, які очолювали церковні округи й підпорядковувалися Генеральній Консисторії, була надана й нагля-

¹ Агасиев И. Немецкие колонии в Вольнской губернии (конец XVIII — начало XX в.): Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. Красноярск, 1999.

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 180. Спр. 50. Дело о колонистах Вольнской губернии. 1866 г. Арк. 16.

дова функція. Зокрема вони стежили за тим, щоб рішення євангелічно-лютеранського синоду, головню його протоколи, не були оприлюднені засобом їх публікації, а передавалися місцевим губернаторам.

Разом з тим, на відміну від священників православних парафій, низове духовенство протестантів, зокрема лютеран, не призначалося без згоди колоністів. Обрані пастори мали спеціальну фахову підготовку, обслуговували, як правило, кілька колоній кожний, а місцем їх постійного розташування, наприклад на Волині, були кірхи в містах Житомир, Новоград-Волинське, Рівне, Володимир-Волинське, Луцьк, Стара Буда і Тульчин¹. Наділеними довірою колоністів були й помічники пасторів кістери. Постійно перебуваючи у своїй колонії, вони мали право на дозволені їм релігійні обряди².

Важливу роль у саморегулюванні життя парафій, які були об'єднані у пробства чи деканати (благочиння у православних), відігравали загальні збори та постійно діюча церковна рада. Характерною для самоорганізації німецьких лютеранських колоній була посада шульців. В одному із звітів Волинського губернатора читаємо: «Внаслідок надмірної відокремленості поселенців і незнання ними російської мови нагляд за цією категорією населення ускладнений і майже не існує. Контакти з ними поліцейських чинів відбуваються у випадку крайньої необхідності та й то через шульців, які обираються в колоніях на один рік. Результати цих виборів ніким не затверджуються, окрім Луцького повіту, де вони (шульці) складають навіть присягу»³.

Правовий статус німецьких колоністів визначався передусім «Статутом про колонії іноземців у Російській імперії» та «Статутом духовних справ іноземних сповідань у Російській імперії», затверджених іще 1857 р. За указом 1822 р. основна маса німців була наділена статусом «осілих іногородців». Їх елітна частина користувалася титулом «почесних іногородців» (Миронов, Б. 2000, с. 32). Проте запрошені урядом німецькі колоністи були наділені значними пільгами: свободою від військової служби, місцевим самоуправлінням, безвідсотковою (на 10 років) позикою на зведення власних будинків, безкоштовним виділенням кожній родині до 65 десятин землі та іншими (Котов, Б. 2011, с. 43).

Щоправда після польського повстання 1863–1864 рр. російський уряд узяв курс на «зміцнення на західній окраїні імперії російського землеволодіння». В 10 губерніях, зокрема Київській та Подільській, «іноземні піддані» не могли набувати права власності на нерухоме майно. Виняток стосувався права на успадкування майна, що залишилось після іноземного підданого.

¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 859. Спр. 62. Дело по вопросу о допущении на службу в России. Арк. 10.

² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 859. Спр. 62. Дело по вопросу о допущении на службу в России. Арк. 10.

³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 617. Спр. 114. Ч.1. Об иностранных землевладениях. Арк. 2.

Спадкоємець повинен був за три роки продати отримане майно російсько-му підданому¹. Таким чином у 1860–1870-х рр. загалом тривала політика стимулювання на державному рівні повноцінного утвердження колоністів на нових для себе землях через набуття ними російського громадянства. Серед інших численних прикладів такої політики — відповідь Міністерства державних маєностей на звернення 21 сімейства лютеран села Гнидів Луцького повіту, які прибули з Австрії 1864 р. і прагнули придбати землю у власність та отримати пільги, якими наділяли колоністів. Однак для отримання «фермерських земель» їм було запропоновано «присягнути на підданство Росії» та «перейти у розряд держаних селян» «без будь-яких пільг і допомоги від казни»².

Проте значна частина, особливо новоприбулих, колоністів «жила на орендному праві». У такому випадку організацію орендних відносин держава делегувала поміщикам і селянам, хоча часом її представникам доводилося брати участь у врегулюванні спірних питань. Договори поміщики укладали здебільшого не з окремими поселенцями, а з «цілою групою колоністів» із можливістю поповнення їх складу, оскільки уже в 1860-ті рр. уряд віддавав перевагу не створенню нових малочисленних колоній, а укрупненню чинних новоприбулими іноземцями³.

Загострення на цьому етапі відносин колоністів з поміщиками були спорадичними й впливали радше з недосконалої орендного права. Так, земельні ділянки без відома поміщика-орендодавця нерідко переходили від одного німецького орендаря до іншого за їх взаємною домовленістю. Після закінчення дії контрактів колоністи часто не могли отримати компенсацію за будови, які вони зробили на орендованих земельних ділянках, іноді спалюючи або руйнуючи їх у відповідь⁴.

Однак зазвичай суперечки долали цілком мирно. Так, для укладення рівноправних земельних угод з поміщиками та подовження їх дії на місця відправляли чиновників з особливих доручень Міністерства внутрішніх справ. Спірні питання розглядали також на рівні губернатора. Йдеться, зокрема, про лист від 150 родин, адресований статс-секретарю С. Долгорукому, та лист 89 німецьких колоністів Луцького повіту Волинської губ. від 1866 р., переданий до Королівськопрусського посольства⁵.

Утвердження економічних позицій німецьких колоністів, зокрема в землеволодінні, супроводжувалося також їх *соціокультурною адаптацією*. Згід-

¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 617. Спр. 114. Ч. 1. Об иностранных землевладениях. Арк. 6.

² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 180. Спр. 50. Письмо Министерства государственных имуществ. Арк. 1–3.

³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 180. Спр. 50. Письмо Министерства государственных имуществ. Арк. 3.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 617. Спр. 114. Ч. 1. Об иностранных землевладениях. Арк. 1.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 180. Спр. 50. Дело о колонистах Волынской губернии. Арк. 7, 10–11.

но з канонами протестантської етики, стрижнем цього процесу була освіта. Сформована у XIX ст. колоністська *освітня модель* була відносно стала й у 1863–1914 рр. зазнала незначних трансформацій. Особливістю цієї моделі стало поєднання в навчальному процесі кількох типів шкіл: винятково національних (німецьких) початкових шкіл у колоніях на селі; змішаних за національною ознакою німецько-російських середніх шкіл (училищ чи гімназій) у містах; російських середніх міських шкіл зі значним німецькомовним програмним компонентом.

Базовими були колоністські початкові школи, які засновували й утримували самі колонії. З огляду на обов'язковість початкової освіти ситуація з письменністю в колоніях вигідно відрізнялася від ситуації в суспільстві загалом. Так, навіть у центральній Київській губ. близько 60% українських дітей залишалися поза школою¹. Саме в 1866–1885 рр. тільки на Волині було відкрито понад 220 німецьких шкіл, а їх загальна кількість у цьому регіоні досягла 306. У них навчалася тоді близько 12 тис. дітей колоністів (Костюк, М. 2003, с. 173, 178). Для порівняння, на тій самій Волині 1876 р. на 1 млн 366 тис. населення припадала 471 церковно-православна школа, а загалом учнів налічувалося 8388, тобто на третину менше, ніж у протестантських школах цього регіону².

Колоністські школи були конфесійними й цілком підлягали лютеранському чи іншому протестантському пастору, а вчителями (шкульмейстерами) були ті ж кістери. Незважаючи на підпорядкованість цих шкіл Духовному відомству Міністерства внутрішніх справ (до 1887 р.) та виведення їх з-під повного пасторського контролю 1880 р.³, самоврядування й етнічна замкненість початкових навчальних закладів у німецьких колоніях залишалися загалом непорушними. Навчання в лютеранських школах до кінця 1880-х рр. було винятково німецькомовним і здебільшого безкоштовним.

Разом з тим, попри лояльне ставлення до форми та змісту освітнього процесу в німецьких колоніях, державні владні інституції прагнули, зокрема, поширювати серед протестантських громад досвід шкіл з російськомовним навчальним сегментом. Показовим у цьому зв'язку був навчальний формат менонітської колоністської школи на р. Молочній, яку 1864 р. відвідав ординарний професор Амвросій Метлинський, а його опис роботи школи затвердив попечитель Одеського навчального округу Арцимович. Автор опису схвально оцінював діалогову форму занять та їх християнську спрямованість, участь батьків у підсумковому тестуванні учнів. Комплімен-

¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 45. Донесення Киевському, Подольському и Вольнскому Генерал-губернатору. Арк. 48.

² Підраховано за: Извлечение из Всеподданнейшего отчета обер-прокурора Св. Синода гр. Д. Толстого по ведомству православного исповедания за 1876 г. СПб. 1877. Приложения. С. 90–91.

³ Каненберг-Сандул О. К. Правове становище німецьких колоністів на Півдні України (кінець XVIII ст. — 1917 р.). дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2018. С. 60.

тарний відгук отримала й навчальна програма школи, що включала німецьку та російську граматики, твори німецькою й російською мовами¹.

У містах, де переважали середні школи зі змішаним національним складом, німецька ідентичність підтримувалася відносно широкою програмою з рідної для них мови. Як свідчить, наприклад, циркуляр управління Харківського навчального округу за 1864 р., у Медведицькій гімназії річний курс з німецької мови включав 150 уроків, тобто передбачав фактично щоденні заняття. Для порівняння: курс з російської мови налічував тут 210 уроків річно².

Німців-колоністів, як і представників інших нацменшин, зараховували до училищ та гімназій на казенне утримання спеціальним циркуляром. Серед найпопулярніших для них підручників з німецької був «Helfsbuch» («Допоміжна книга») Ертеля.

На посаду вчителя з німецької призначали, як правило, її носія³. Так, циркулярами по Харківському навчальному округу від (1864 р.) учителем німецької мови до Першої Харківської гімназії було призначено російського підданого Фрізе, до Другої — саксонського підданого К. Кренкеля. Здібних молодих учителів відправляли на курси до Німеччини⁴.

У містах з численними німецькими общинами влаштовувались приватні навчальні заклади. Зокрема в Єлисаветграді, на Херсонщині, з 1860 р. діяло приватне чоловіче німецьке училище Шрейтеля. Розташоване у власному будинку, училище включало два класи. Для вивчення німецької мови до складу слухачів могли долучатися й діти українців та росіянів⁵.

Попри самоврядування, приватні, зокрема німецькі школи, перебували під наглядом інспекторів та призначених для цього викладачів державних училищ і гімназій. В Одесі цю функцію виконувала Рішельєвська гімназія. Зокрема наглядачем за протестантською (реформатською) школою пані Куралової значився Шетле⁶. При цьому важливо зазначити, що в перші два десятиліття після польського повстання 1863 р. спроби денационалізувати німецьку школу не робилися. Водночас дискримінації зазнали, зокрема, українська (1863 р., 1876 р.), литовська (1863 р.), білоруська (1867 р.) та інші мови.

Другий етап урядового курсу щодо німецької колонізації в імперії охопив кінець 1880-х — 1907 рр. і позначився переходом від політики сприяння до політики стримування німецьких впливів. Зовнішнім чинником, який прискорив цей перехід, стало, вочевидь, утворення об'єднаної німецької держави (1871 р.), обрання в ній геостратегії переділу сфер впливу та підписання союзної угоди з Австро-Угорщиною (1882 р.).

¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 30. Спр. 49. Циркуляри учебных округов. Арк. 154 об. — 157.

² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 30. Спр. 49. Циркуляри учебных округов. Арк. 214–219.

³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 30. Спр. 49. Циркуляри учебных округов. Арк. 332–333.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 30. Спр. 49. Циркуляри учебных округов. Арк. 24, 30.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 30. Спр. 49. Циркуляри учебных округов. Арк. 26.

⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 30. Спр. 49. Циркуляри учебных округов. Арк. 48–49.

Внутрішній чинник полягав у перманентному зростанні кількості колоністів та посиленні їх економічних позицій. Якщо припустити, що кількість німців та австрійців відповідала приблизно кількості німецькомовних, то, за переписом 1897 р., на українських землях у складі Російської імперії проживало вже близько 487 тис. осіб зазначеної національності, тобто 27% від загальноросійського показника¹. У Волинській губ. мешкало тоді 171331 осіб (Костюк, М. 2003, с. 178), у Катеринославській — 80979, у Київській — 14707, у Подільській — 4069, у Полтавській — 4579, у Таврійській — 7835, у Харківській — 9080, у Херсонській — 123453². Тобто найвищою була концентрація німецьких колоністів на Волині, Херсонщині, в Катеринославській і Таврійській губ. Їх економічні позиції набували приголомшливих масштабів. Загалом на початку ХХ ст. на півдні України німці вже були власниками 3,8 млн десятин землі, а на Волині їм належало 700 тис. десятин (Кривець, Н. 2010).

Ознакою лояльності до чинних державних інститутів та прагнення закріпити за собою право володіти чи користуватися землею стало те, що німці-колоністи приймали російське підданство. За нашими підрахунками, під час найвищого піднесення колоністського руху — в 1882–1887 рр., російське підданство на Волині прийняли бл. 2380 німців. Вони становили 51% від загальної кількості іноземців з 10 європейських країн, що здійснили тоді аналогічну процедуру. Серед них вихідці з Бельгії, Греції, Італії, Нідерландів, Сербії, Туреччини, Франції. Аналогічний показник у Київській губ. становив 1189 з 2216 осіб (54%), що представляли 18 країн. Нижчим був цей показник на Поділлі: 311 осіб з 832 (37%) від 10 країн світу³.

Втім, невпинна натуралізація німецьких колоністів в Україні не перервала вже сформовану тенденцію до обмеження їх соціального ресурсу. Прикладом може стати указ 1892 р., що забороняв усім іноземцям селитись у селах на Волині. Як надмірно дискримінаційний, указ було скасовано 1895 р. (Котов, Б. 2011, с. 44).

Стурбованість уряду викликало також непоступливе збереження в середовищі колоністів самобутності духовного життя і, передусім, національної школи. Після підпорядкування Міністерству народної освіти (1887 р.) періодичні спроби її русифікувати тривали два десятиліття. 1888 р. в школи було завезено окремі підручники російською мовою, а 1892 р. запроваджено обов'язкову молитву учнів за імператора та російськомовні курси для вчителів національних шкіл. Тоді ж, незважаючи на протести колоніс-

¹ Підраховано за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. URL: demoscope.ru.

² Підраховано за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. URL: demoscope.ru.

³ Підраховано за: ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 617. Спр. 114. Ч. 1. Об иностранных землеладельцах. Арк. 34–39.

тів, профільне міністерство спробувало встановити контроль за відкриттям нових шкіл і призначенням вчителів (Костюк, М. 2003, с. 186–189). Ознаки короточасної лібералізації шкільництва стали помітні з 1905 р., коли після гострих чиновницьких дискусій було дозволено відкривати школи для сектантів, зокрема протестантів, допускати лютеран до викладання в початкових училищах змішаного етнічного типу та викладання Закону Божого «природною мовою учнів»¹.

Дедалі жорсткіша урядова національна політика мало позначилася на конфесійному житті німецьких протестантів. Лютеранських громад поступово більшало. Зокрема у Волинській губ. на початку ХХ ст. вони діяли в усіх її повітах². Колонії опікувалися власними молитовними будинками. Публічне богослужіння і проповідь у всіх храмах велися німецькою мовою³, а окремі лютеранські духовні особи, як, наприклад, пастор м. Кісва Фрідріх Вазем, були удостоєні державних нагород за службу «на користь церкви»⁴.

Уряд обмежував протестантські громади лише в їх праві запрошувати для богослужбової діяльності іноземних проповідників⁵, а також забороняв прозелітизм серед православних. У цьому зв'язку можна припустити, що лютерани створили й послідовно реалізовували унікальний алгоритм конфесійної поведінки. Зберігаючи «етнічну чистоту» своєї конфесії, вони відмовилися прямо її популяризувати в українському та російському середовищі. Про це свідчить, зокрема, той факт, що в середньому за рік в Україні від православ'я до лютеранства переходило до 15 вірян⁶, а «відпадало» від лютеранства до православ'я лише близько 100 осіб річно⁷. Для порівняння: кількість православних, що приймали римо-католицизм, перевищувала річно 500 осіб⁸. Натомість, прагнучи створити навколо себе сприятливе конфесійне, а, відтак, і соціальне середовище, німці-лютерани підтримували споріднені собі конфесії, які офіційна влада йменувала сектантськими. Йдеться, зокрема, про баптистів і штунду, що утвердилися на українських землях в останній чверті ХІХ ст. Показово, що, зокрема на Волині, в 1890-ті рр. баптистські громади закріпились у більшості повітів, а очолювали їх

¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 630. Спр. 588. Розпорядження Міністерства народної освіти. Арк. 18, 22, 105.

² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 859. Спр. 62. Дело по вопросу о допущении на службу в России. Арк. 12–14.

³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 860. Спр. 169. Циркуляр по Духовному ведомству. Арк. 6–8.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 631. Спр. 31. Об испрошении Высочайшей награды пастору. Арк. 1–3.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 859. Спр. 62. Дело по вопросу о допущении на службу в России. Арк. 1–11.

⁶ Підраховано за: Всеподданнейший отчет обер-прокурора по ведомству Православного исповедания за 1910 год. СПб. 1913. Приложения. С. 50–53.

⁷ Підраховано за: Всеподданнейший отчет обер-прокурора по ведомству Православного исповедания за 1900 год. СПб. 1903. Приложения. С. 14–15.

⁸ Підраховано за: Всеподданнейший отчет обер-прокурора по ведомству Православного исповедания за 1900 год. СПб. 1913. Приложения. С. 50–53.

винятково німці¹. Зважаючи на переважно український склад штундо-баптистських громад, частина дослідників² (Павлюк, Г. 2010) пов'язує з ними зародження вітчизняного протестантизму.

Вплив імперської влади на соціальну адаптацію німців позначився й на їх участі у громадському та політичному житті країни. У 1900-ті рр. зусиллями протестантських пасторів колоністи виявляли дедалі більшу заінтересованість у виборах до земств, чим спонукали губернаторів «працювати над нейтралізацією загроз від іногородців руському населенню роз'яснювальними засобами»³, зокрема на повітових виборчих з'їздах⁴.

Центрами громадського та політичного життя німців мали стати міста, однак через інертність і незацікавленість політикою з боку селян-колоністів соціальна підтримка політичної еліти міст фактично не відчувалася. За таких обставин під час російської революції 1905 р. німецькі політики спробували засвідчити своє членство у новостворених загальноросійських партіях октябристів і конституційних демократів (кадетів), здобути депутатство для кількох своїх представників у Державній Думі. При цьому, віддаючи перевагу конституційно-монархічному ладу, німецькі депутати підтримували не тільки політику прем'єр-міністра П. Столипіна, але й ідеолога чорносотенців В. Пуришкевича, якого вважали захисником приватної власності та національних прав німецьких колоністів. Саме він відзначав вірність німців престолу під час революційних подій (Котов, Б. 2011, с. 43, 44, 47). Не випадково в списку революціонерів за національним складом, що потрапили в заслання після революції 1905–1907 рр., німці не представлені навіть у першій десятці. (Миронов, Б. 2000, с. 43). Разом з тим, німецькі протестанти проявили помітну дієвість у добродійництві. На початку століття серед зразкових закладів значилися, зокрема, й лютеранські притулки Києва⁵.

Водночас німецькі протестантські общини відчували наростання урядових обмежень їх громадської активності, особливо у видавничій сфері. Згідно зі Статутом про цензуру (1890 р.), Головне управління Міністерства внутрішніх справ у справах друку оприлюднило 1894 р. повний каталог заборонених видань. Серед літератури, яку не можна було ввозити з Німеччини, значилися, зокрема, берлінська газета «Tagliche Rundschau» («Щоденний огляд»), штутгартський часопис «Der Christen Bote» («Христовий вісник»). Була накладена забо-

¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 859. Спр. 62. Дело по вопросу о допущении на службу в России. Арк. 1–14 зв.

² Любашенко В. Протестантизм в Україні: генеза, структура, місце у соціокультурних процесах: автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.11. Київ, 1998.

³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Переписка Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. Арк. 1–2.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Переписка Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. Арк. 1–2.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 661. Спр. 273. Список благотворительных обществ г. Киева. Арк. 92.

рона на видану в Берліні й поширену в Києві та Одесі «дешеву німецьку бібліотечку», а 1896 р. — на «Збірник духовних пісень для християн лютеранського віросповідання»¹. І тільки революційні події, що сприяли тимчасовій лібералізації політичних процесів, уможливили відкриття нових часописів, зокрема одеської газети «Німецька хроніка» (1906 р.) (Кривець, Н. 2010.).

Третій, останній, передвоєнний етап (1908–1914 рр.) позначився актуалізацією «німецького питання» та переходом імперських урядових структур до політики обмежень і силового регулювання життєдіяльності німецьких общин. Вагомим чинником, що сприяв наростанню германофобії в суспільстві стало завершення формування двох протилежних блоків — Троїстого союзу й Антанти (1907 р.) та їх ідеологічне протистояння.

У цей час німецькі колонії засвідчували цілковиту життєздатність. Їх далі більшало. Перед Першою світовою війною на півдні та південному сході України функціонувало 966 общин (Кривець, Н. 2010.), а на Волині — 993 (Костюк, М. 2003, с. 35). Зміцнювали свої позиції й німецькі громади в містах. Так, у листопаді 1913 р. за участю віце-губернатора П. Масальського було освячено кірху в Харкові (Сергеев, И. & Вардашко, В. & Савченко, О. 2003, с. 23). Разом з тим: 1914 р. лютеранських шкіл порівняно з 1880 р. поменшало майже на третину (з 392 до 275) (Костюк, М. 2003, с. 178, 179); 1909 р. Міністерство внутрішніх справ підтвердило обов'язковість діловодства і листування протестантських установ російською мовою та вимогу російського перекладу німецькомовних ділових текстів²; через «політичну ненадійність» закривалися цілі видавництва, як у випадку з типографією Я. Фітермана у м. Балта 1909 р.³

Проте взаємини між німцями та місцевим, головню українським, населенням залишалися переважно лояльними. Так, в одному зі звітів за 1909 р. начальник Волинського жандармського управління повідомляв: «Що стосується ставлення православного духовенства до німецьких пасторів, то воно є доволі коректним і зіткнень між ними не буває. Слідів пропаганди не помічено, тож наші священики налаштовані до пасторів байдуже... і дивляться на німців як на тимчасових поселенців»⁴. В іншому місці підкреслюється, що «німці живуть усамітно і приятельських почуттів до росіян (Українців. — *Авт.*) вочевидь, не мають»⁵. Окрім того, вони відмовляються вивчати місцеву мову й ставляться до селян із прихованою зневагою⁶.

¹ ЦДІАК України. Ф.294. Оп.1. Спр. 267. Циркулярные извещения Главного Управления по делам печати. Арк. 12, 15, 18, 25, 41.

² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 89. Спр. 144. Об установлении правил употребления русского и местных языков. Арк. 1–1 об.

³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 859. Спр. 148. О закрытии типографии. Арк. 1–2.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Переписка Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. Арк. 19 а.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Переписка Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. Арк. 60 а.

⁶ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 617. Спр. 114. Ч. 1. Об иностранных землевладениях. Арк. 1–2.

Проте з наближенням війни урядові кроки, що виказували недовіру до німців і були спрямовані на дезорганізацію життя їх громад, ставали дедалі очевиднішими. Як наслідок, у 1907–1913 рр. близько 20 тис. німців були змушені виїхати з України до Балтії (Костюк, М. 2003, с. 41, 42). Ті, хто залишався, з числа німецьких та австрійських підданих, перебували у віданні Міністерства внутрішніх справ¹. За таємним циркуляром Штабу окремого корпусу жандармів (1914 р.), місцевим консисторіям Російської православної церкви належало встановити нагляд, зокрема за протестантськими пасторами та вірянами, особливо за тими з них, хто «співчуває ворогу». При цьому консисторії мали взаємодіяти «з агентами», що перебували на службі у контррозвідці Генерального штабу².

За рішенням Військового міністерства, «всі німецькі піддані чоловічої статі від 18 до 45 років, здатні носити зброю, зараховувалися до категорії військовополонених, підлягали затриманню та заслання. Місцем заслання могла бути одна з дев'яти губерній, віддалених від центральних районів Росії: Вологодська, В'ятська, Оренбурзька, Казанська, Костромська, Архангельська, Олонецька, Тобольська та Якутська. Арештовані відправлялись до місця заслання (з родиною чи без неї) за свій кошт у вагонах третього класу або «етапним порядком» і мали проживати під наглядом поліції, «задовольняючись лише необхідним, без комфорту»³.

Таким чином, еволюція німецької колонізації на українських землях у складі Російської імперії а, відтак, соціальної й конфесійної адаптації німців у 1863–1914 рр., відбувалася під визначальним впливом урядової політики. Запропонований їй поділ на етап всебічного сприяння колонізації і пов'язане з ним її найвище піднесення (1863 р. — кінець 1880-х рр.), етап стримування динаміки наростання німецького цивілізаційного впливу (кінець 1880-х рр. — 1907 р.) та етап обмежень і силового регулювання життєдіяльності німецьких колоній (1907–1914 рр.) дає змогу виявити наскрізні тенденції окреслених процесів та моделі збереження німецької національної й цивілізаційної ідентичності. Йдеться, по-перше, про фактично безперервне зростання кількості колоністів, їх компактне розселення і створення специфічної демографічної моделі соціальної організації у формі моноетнічних, фактично закритих общинно-хуторських поселень. По-друге, в економіці провідним у колоністів виявилось землеробство з придбанням у власність або орендою землі. Показово, що попри урядові обмежувальні спроби на зламі 1880–1890-х рр., німецьке землеволодіння демонструвало майже перманентне зростання. По-третє, віросповідна модель

¹ ЦДІАК України. Ф. 311. Оп. 1. Спр. 7. Распоряжения Харьковского губернского жандармского управления. Арк. 14.

² ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3134. Распоряжения Киевского губернского жандармского управления. Арк. 101 зв., 107.

³ ЦДІАК України. Ф. 311. Оп. 1. Спр. 7. Распоряжения Харьковского губернского жандармского управления. Арк. 14.

німецьких колоній розбудовувалась на засадах общинної моноконфесійності. Відмовляючись від прямого прозелітизму, німці-протестанти, в масі своїй лютерани, прагнули сформувати навколо себе сприятливе конфесійне середовище й закономірно підтримували створення «сект» протестантського коріння, зокрема штундо-баптистських громад. Саме їх місіонерська діяльність суперечила задекларованим інтересам панівної православної церкви й викликала у неї все більше занепокоєння. По-четверте, збереження національно-культурної ідентичності колоністів повноцінно проявилось у безперервному функціонуванні в колоніях німецької початкової школи, рідної мови в церкві та місцевому діловодстві. По-п'яте, соціальна модель адаптації позначила себе й у взаєминах німців з місцевим населенням, яким було притаманне взаємне дистанціювання та взаємна лояльність. По-шосте, в основу моделі політичної поведінки колоністів були закладені імперативи цілковитої лояльності до влади всіх рівнів та цілковитого сторонення політичних протестних рухів.

Загалом, соціальна й конфесійна вкоріненість німецьких колоністів на українських землях виявилася настільки глибокою і природною, що, керуючись тільки політичними та псевдобезпековими інтересами, російський уряд вдався до самої постановки та «вирішення» «німецького питання» засобом депортації «українських німців» на схід та північ імперії. Тим самим було перервано один із перспективних каналів цивілізаційного українсько-німецького діалогу.

- Бердяев, Н. 1990. *Судьба России*. Москва: Мысль.
- Вебер, М. 1994. *Протестантська етика і дух капіталізму*. Київ: Основи.
- Велицький, А. 1893. *Немці в Росії: Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России*. Санкт-Петербург: Русский вестник.
- Воронин, А. 1873. *Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае*. Киев: Унив. тип.
- Достоевский, Ф. 1975. *Мысли. Высказывания. Афоризмы*. Сост. Гришин Д. Париж: Пять континентов.
- Забелин, А. 1887. *Военно-статистическое обозрение Волынской губернии*. Киев: Тип. штаба Киев. воен. окр. Ч. 1.
- Заславський, В. 2017. Нариси з історії українського протестантизму. Ч. 1. [Online]. Available at: <http://surl.li/kxump>
- Кабузан, В. 1989. Немецкое население в России в XVIII — начале XX века (численность и размещение). *Вопросы истории*. № 12. С. 18–29.
- Камянецький, М. 1940. *Німці й Україна: відносини Німців до України в протязу історії*. Вінніпег: Видання Української Видавничої Спілки в Канаді.
- Карпенко-Карий, І. 2006. *Хазяїн*. Харків: Фоліо.
- Клаус, А. 1869. *Наши колонии: Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России*. Санкт-Петербург: тип. В. В. Нусвальта.
- Костюк, М. 2003. *Німецькі колонії на Волині (XIX — початок XX ст.)*. Тернопіль: Підручники і посібники.
- Котов, Б. 2011. Положение немцев в земледельческих колониях юга России в оценке российской прессы. *Вестник Удмуртского университета. Серия: История и филология*. Вып. 1. С. 42–49.

- Кривець, Н. 2010. Німці в Україні. *Енциклопедія історії України*. Т. 7: Мі-О. НАН України. Інститут історії України. [Online]. Available at: <http://surl.li/kxumq>
- Кудряченко, А. & Кулинич, І. & Хохлячов, В. 1995. *Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле і сьогодення*. Київ: Наук. думка.
- Малиновский, Л. 1990. Община немецких колонистов в России и ее региональные особенности в XIX начале XX века. *История СССР*. № 2. С. 175–182.
- Миронов, Б. 2000. *Социальная история России периода империи*. Т. 1. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.
- Павлюк, Г. 2010. Баптисти Волинської губернії та Російська імперія. До питання про державно-церковні відносини (друга половина XIX — початок XX ст.). *Наукові записки*. Серія «Історичне релігієзнавство». Вип. 3. С. 167–178.
- Писаревский, Г. 1909. *Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке*. Москва: Печатня А. И. Снегиревой.
- Ренников, А. 1916. *Золото Рейна. О немцах в России*. Петроград: Тип. т-ва А. С. Суворина.
- Сергеев, И. & Вардашко, В. & Савченко, О. 2003. *Немецкая евагелическо-лютеранская община г. Харькова. Очерк истории*. Харьков: Оригинал.
- Сергійчук, В. 1993. Німці в Україні. *Український світ*. № 1–2. С. 28–29.
- Сергійчук, В. 1993. Німці в Україні. *Український світ*. № 3–12. С. 25–26.
- Франко, І. 1902. Баптисти й Мальованці Київської губернії. *Літер.-наук. Вісник*. Т. 19, Ч. II. С. 54–160.
- Франко, І. 1904. Східно-Західні непорозуміння (З приводу книги Підеші «Восток і Запад»). *Літер.-наук. Вісник*. Т. 27. Кн. 9. С. 144–173.
- Чирко, Б. 1997. Німці в Україні. *Відродження*. № 1. С. 27–32.
- Шмидт, А. 1863. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния*. Т. 24. Ч. 1. Санкт-Петербург: В Воен. Тип.
- Eisfeld, A. 1992. *Die Russlanddeutschen*. München: Herbig.
- Fleischhauer, I. 1986. *Die Deutschen im Zarenreich. Zwei Jahrhunderte deutschrussische Kulturgemeinschaft*. Stuttgart.
- Schmidt, H. 1992. *Die evangelischen-lutherische Kirchen in Wolhynien*. Marburg.
- Berdyayev, N. 1990. *Sudba Rossii [The fate of Russia]*. Moskva: Izd-vo: Mysl. [In Russian].
- Veber, M. 1994. *Protestantska etyka i dukh kapitalizmu [Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism]*. Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].
- Velitsyn, A. 1893. *Nemtsy v Rossii: Ocherki istoricheskogo razvitiya i nastoyashchego polozheniya nemetsikh koloniy na yuge i vostoке Rossi [Germans in Russia: Essays on the Historical Development and Current Situation of German Colonies in the South and East of Russia]*. Sankt-Peterburg: Russkiy vestnik. [In Russian].
- Voronin, A. 1873. *Ob inostrannykh poselentsakh v Yugo-Zapadnom krae [About foreign settlers in the South-Western region]*. Kiev: Univ. Tip. [In Russian].
- Dostoevskiy, F. 1975. *Mysli. Vyskazyvaniya. Aforizmy [Thoughts. Expressions. Aphorisms]*. Sost. Grishin D. Parizh: Pyat kontinentov. [In Russian].
- Zabelin, A. 1887. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Volynskoy gubernii [Military and Statistical Survey of the Volhynian Province]*. Kiev: Tip. shtaba Kiev. voen. okr. Ch. 1. [In Russian].
- Zaslavskiy, V. 2017. *Narysy z istorii ukrainskoho protestantyzmu [Essays on the History of Ukrainian Protestantism]*. [Online]. Available at: <http://surl.li/kxymp> [In Ukrainian].
- Kabuzan, V. 1989. Nemetske naselenie v Rossii v XVIII nachale XX veka (chislennost i razmeshchenie) [The German Population in Russia in the 18th and Early 20th Centuries (Number and Placement)]. *Voprosy istorii*. № 12. S. 18–29. [In Russian].

Kamianetskyi, M. 1940. *Nimtsi y Ukraina: vidnosyny Nimtsiv do Ukrainy v protiahu istorii* [*Germans and Ukraine: German Relationships with Ukraine throughout History*]. Vinnipeh: Vydannia Ukrainskoi Vydavnychoi Spilky v Kanadi. [In Ukrainian].

Karpenko-Karyi, I. 2006. *Khaziain* [*The Owner*]. Kharkiv: Folio. [In Ukrainian].

Klaus, A. 1869. *Nashi kolonii: Opyty i materialy po istorii i statistike inostrannoy kolonizatsii v Rossii* [*Our Colonies: Experiences and Materials on the History and Statistics of Foreign Colonization in Russia*]. Sankt-Peterburg: tip. V. V. Nusvalta. [In Russian].

Kostiuk, M. 2003. *Nimetski kolonii na Volyni (XIX — pochatok XX st.)* [*German Colonies in Volhynia (19th — Early 20th Centuries)*]. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. [In Ukrainian].

Kotov, B. 2011. Polozhenie nemtsev v zemledelcheskikh koloniyakh yuga Rossii v otsenke rossiyskoy pressy [The Position of the Germans in the Agricultural Colonies of Southern Russia in the Assessment of the Russian Press]. *Vestnik Udmurtskogo universieta*. Seriya: Istoriya i filologiya. Vyp. 1. S. 42–49. [In Russian].

Kryvets, N. 2010. Nimtsi v Ukraini [Germans in Ukraine]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 7: Mi-O. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy [Online]. Available at: <http://surl.li/kxymq> [In Ukrainian].

Kudriachenko, A. & Kulynych, I. & Khokhlov, V. 1995. *Vykhidtsi z nimetskykh zemel na terenakh Ukrainy: mynule i sohodennia* [*Immigrants from German lands on the territory of Ukraine: past and present*]. Kyiv: Nauk. Dumka. [In Ukrainian].

Malinovskiy, L. 1990. Obshchina nemetskikh kolonistov v Rossii i ee regionalnye osobennosti v XIX nachale XX veka [The Community of German Colonists in Russia and its Regional Features in the 19th and Early 20th Centuries]. *Istoriya SSSR*. № 2. S. 175–182. [In Russian].

Mironov, B. 2000. *Sotsialnaya istoriya Rossii perioda imperii* [*Social History of Russia During the Empire Period*]. T. 1. Sankt-Peterburg: Dmitriy Bulanin. [In Russian].

Pavliuk, H. 2010. Baptysty Volynskoi hubernii ta Rosiiska imperiia. Do pytannia pro derzhavno-tserkovni vidnosyny (druha polovyna XIX — pochatok XX st.) [Baptists of the Volhynian Province and the Russian Empire. To the Question of State-Church Relations (Second Half of the 19th — Beginning of the 20th Century)]. *Naukovi zapysky*. Seriya «Istorychne relihiieznavstvo». Vyp. 3. S. 167–178. [In Ukrainian].

Pisarevskiy, G. 1909. *Iz istorii inostrannoy kolonizatsii v Rossii v XVIII veke* [*From the history of foreign colonization in Russia in the 18th century*]. Moskva: Pechatnyia A. I. Snegirevov. [In Russian].

Rennikov, A. 1916. *Zoloto Reyna. O nemtsakh v Rossii* [*The Rhine Gold. About Germans in Russia*]. Petrograd: Tip. t-va A. S. Suvorina. [In Russian].

Sergeev, I. & Vardashko, V. & Savchenko, O. 2003. *Nemetskaya evagelicheskoyuteranskaya obshchina g. Kharkova. Ocherk istorii* [*German Evangelical Lutheran Community in Kharkiv. Outline of History*]. Kharkov: Original. [In Russian].

Serhiichuk, V. 1993. Nimtsi v Ukraini [Germans in Ukraine]. *Ukrainskyi svit*. № 1–2. S. 28–29. [In Ukrainian].

Serhiichuk, V. 1993. Nimtsi v Ukraini [Germans in Ukraine]. *Ukrainskyi svit*. № 3–12. S. 25–26. [In Ukrainian].

Franko, I. 1902. Baptysty y Malovantsi Kyivskoi hubernii [Baptists and Malovantsi in the Kyiv Province]. *Liter.-nauk. Visnyk*. T. 19, Ch. II. S. 54–160. [In Ukrainian].

Franko, I. 1904. Skhidno-Zakhidni neporozuminnia (Z pryvodu knyhy Pideshi «Vostok i Zapad») [East-West Misunderstandings (Regarding Pidesha's Book «East and West»)]. *Liter.-nauk. Visnyk*. T. 27. Kn. 9. S. 144–173. [In Ukrainian].

Chyrko, B. 1997. Nimtsi v Ukraini [Germans in Ukraine]. *Vidrodzhennia*. № 1. S. 27–32. [In Ukrainian].

Shmidt, A. 1863. *Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserami Generalnogo shtaba. Khersonskaya guberniya [Materials for Geography and Statistics of Russia, Collected by Officers of the General Staff]. Kherson Province. T. 24. Ch. 1. Sankt-Peterburg: V Voen. Tip. [In Russian].*

Eisfeld, A. 1992. *Die Russlanddeutschen*. München: Herbig.

Fleischhauer, I. 1986. *Die Deutschen im Zarenreich. Zwei Jahrhunderte deutschrussische Kulturgemeinschaft*. Stuttgart.

Schmidt, H. 1992. *Die evangelischen-lutherische Kirchen in Wolhynien*. Marburg.

УДК 94(470–44)«18/19»:[902:659.15]+[903:355]

DOI: 10.20535/2307-5244.56.2023.288767

О. Л. Іванюк

ORCID 0000-0001-6750-5423

Київський університет імені Бориса Грінченка

I. O. Moxnatiuk

ORCID 0000-0002-8625-9069

Київський міжнародний університет

M. Walancik

ORCID: 0000-0002-4465-0107

Академія ВСБ, Польща

O. L. Ivaniuk

Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine

I. O. Moxnatiuk

Kyiv International University, Ukraine

Marek Walancik

WSB University, Rzeczpospolita Polska

ПРЕЗЕНТАЦІЯ ВІЙСЬКОВИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ НА ВИСТАВКАХ АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Presentation of Military Antiquities at the Exhibitions of Archaeological Congresses in the Russian Empire

У статті проаналізовано матеріали археологічних з'їздів, які організовувались у Російській імперії в другій половині XIX — на початку XX ст., зокрема й каталоги виставок. Встановлено, що експозиції формувалися за територіальним принципом і принципом власності. Пам'ятки надавалися від музеїв, наукових товариств, приватних колекціонерів, дослідників. З'ясовано, що помітною складовою експозицій були старожитності, які стосувалися військової історії. Умовно їх можна поділити на кілька категорій: зброя і обладунки, зокрема археологічні знахідки — вістря стріл, списів, за-